

Bo Gustafsson

Socialkapitalism eller socialism?

[Detta är BG:s förord till boken [Socialkapitalismen](#)]

Teoretiskt sett råder det inget tvivel om att mellan kapitalismen och kommunismen ligger en viss övergångsperiod ... Denna övergångsperiod kan inte undgå att vara en period av kamp mellan den bortdöende kapitalismen och den uppkommande kommunismen, eller med andra ord — mellan den besegrade men ej förintade kapitalismen och kommunismen, som fötts men ännu är helt svag.
V. I. Lenin (1919) ¹

Det socialistiska samhället sträcker sig över en mycket lång historisk period. Klasser och klasskamp fortsätter att existera i detta samhälle, och kampen mellan socialismens väg och kapitalismens väg pågår alltjämt. Den socialistiska revolutionen på det ekonomiska frontavsnittet (i fråga om ägandet av produktionsmedlen) är i sig själv otillräcklig och kan inte befästas. Det måste ske en grundlig socialistisk revolution också på de politiska och ideologiska frontavsnitten. Här krävs en mycket lång tidsperiod för att avgöra "vem som ska vinna" i kampen mellan socialismen och kapitalismen. Det förslår inte med flera decennier. Segern kräver ett eller flera århundraden.
Mao Tsetung (1964) ²

Denna bok handlar om det ekonomiska system som uppstått i Sovjetunionen och Östeuropa under 1960-talet och som utmärks av att profiten i stället för politiken ställts i förgrunden för företag, företagsledare och anställd. Det är detta faktum som bokens titel — *Socialkapitalismen* — alluderar på: ett system som är socialistiskt i ord men kapitalistiskt i sak. Frågan om hur detta system exakt skall definieras är ännu inte helt avgjord, utan diskussionen pågår fortfarande. Därför har vi valt att ställa samman en rad inlägg i denna debatt, som belyser det nya systemet och dess konsekvenser ur olika synpunkter. Tyngdpunkten ligger därvid på den diskussion som ägt rum mellan den franska ekonomen Charles Bettelheim och den amerikanske ekonomen Paul Sweezy i tidskriften *Monthly Review* sedan 1964. Det är naturligt om ståndpunkterna under en så lång period modifierats. Successivt kommer Bettelheim till insikt om att problemets kärna är politisk: att en ny, privilegierad (borgerlig) klass tagit makten i Sovjetunionen och Östeuropa och att förklaringen av systemets olika aspekter måste utgå från denna hållpunkt. Efterhand övertygar han också Paul Sweezy om att denna bedömning är riktig. Men under diskussionens gång hinner de två till följd av de olika utgångspunkterna ge många fruktbara synpunkter på problemet.

Diskussionen Bettelheim-Sweezy omslutes av två viktiga men inbördes helt olika bidrag, nämligen av den engelske ekonomen Maurice Dobb och av en kinesisk författargrupp från provinsen Kirin i Nordkina. Maurice Dobb var länge den ledande marxistiske ekonomen i Europa. Men i samband med den stora schismen i början av 1960-talet gick han över till den revisionistiska ståndpunkten (liksom för övrigt majoriteten av det brittiska kommunistpartiet). Det skymtar också fram i hans bidrag i denna bok, vilket påpekas av Thomas Joad i ett av inläggen. Dobbs artikel om de ekonomiska förändringarna i Sovjetunionen och Östeuropa sedan 1960-talets mitt är emellertid en bra sammanfattning av vad som ägt rum och av filosofin bakom förändringarna. Den kinesiska författargruppens artikel, som avslutar boken, är en systematisk kritik av det nya systemet och närmare bestämt av dess ledande företrädare i Kina, Sun Yeh-fang. Den visar samtidigt vilken väg kineserna valt för att slippa hamna i samma situation som de sovjetiska och östeuropeiska folken.

¹ ”Ekonomi och politik under den proletära diktaturens epok”, *Valda Verk*, II:2 (Moskva 1956), s. 284.

² ”De historiska erfarenheterna av proletariatets diktatur”, Mao Tsetung, *Politiska skrifter* (TEMA 1967), s. 256.

Bortsett från Dobb ger ingen av författarna någon redogörelse för det nya ekonomiska systemet och dess bakgrund och även Dobbs framställning begränsas av hans speciella utgångspunkt. Här skall därför ges några bakgrundsfakta till debatten om socialkapitalismen.

Jordbruket var akilleshälen i Sovjetunionens ekonomi alltedan kollektiviseringen 1930-1934. ”Det säregna i denna revolution”, skrev Stalin i historiken över Sovjetunionens kommunistiska partis historia, ”bestod i att den utfördes uppifrån på statsmaktens initiativ, med direkt understöd nedifrån av böndernas miljonmassor, vilka kämpade mot kulakförtrycket, för ett fritt liv i kollektivjordbruket.”³ Kollektiviseringen var sålunda i grund och botten inte en massornas egenrevolution, så som den blev senare i Kina 1952-1956, utan just en revolution *uppifrån* endast med *stöd* underifrån.

Men detta tillvägagångssätt framtvingades av förhållandena. Ända fram till hösten 1929 följde Stalin och partiet den väg som anvisats av Lenin, nämligen kollektivisering genom långvarig uppfostran, övertalning och exemplifiering av sambrukets överlägsenhet. Men två grundläggande faktorer framtvingade en kursändring. För det första vägrade kulakerna sälja spannmål i tillräcklig mängd till staten. Det ledde till att en växande industriarbetarbefolkningen inte kunde försörjas och att den socialistiska industrialiseringen bromsades. För det andra försämrades Sovjetunionens internationella läge drastiskt i och med att fascismen tog makten i öster (Japan) och väster (Tyskland). Redan på 16:e partikongressen sommaren 1930 förutspådde Stalin ett nytt imperialistiskt krig och i ett tal i februari 1931 sade han: ”Vi har blivit 50-100 år efter de avancerade länderna. Vi måste tillryggalägga denna distans på 10 år. Antingen kommer vi att göra det eller gör man slut på oss”.⁴ Allvaret i dessa ord underströks, när Japan samma år ockuperade Manchuriet. Fascismen skulle kunna alliera sig med de kapitalistiska krafterna i Sovjetunionen. Dessa fanns först och främst inom jordbruket. Genom att likvidera kulakerna som klass utplånades den mäktigaste klassmässiga basen för en kapitalistisk restauration i Sovjetunionen. Samtidigt fick den nya sovjetmakten en socialistisk bas på det mest omfattande och livsnödvändiga området.

Men samtidigt som kollektiviseringen löste problem, skapade den också nya. Stora delar av bönderna kände sig intvingade i den nya gemenskapen och antagonismen till sovjetmakten ökades av att de beskattades hårt och fick alltför låga priser för sina varor. Därmed grundlades jordbrukets relativa efterblivenhet. Ännu vid Stalins död 1953 fanns det inte fler nötkreatur, grisar och får än det hade funnits 1928!⁵ Men därigenom bromsades hela folkhushållets utveckling.⁶ Stalin tog upp problemet i sitt sista arbete, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU* (1952). Han menade, att kollektivbruksegendomen blivit ett hinder för produktivkrafternas utveckling. Man måste ”genom successiva övergångar, genomförda så att de är förmånliga för kollektivbruket och följaktligen för hela samhället, höja kollektivbruksegendomen till den allmänna folkegendomens nivå samt – likaså medelst successiva övergångar – ersätta varucirkulationen med ett system av produktutbyte, så att den centrala myndigheten eller något annat samhällsekoniskt centrum kan disponera över hela den samhälleliga produktionen i samhällets

³ *Sovjetunionens kommunistiska partis historia* (Stockholm 1949), s. 371.

⁴ Tal på första unionskonferensen med den socialistiska industrins funktionärer den 4 februari 1931, i *Leninismens problem* (Moskva 1951), s. 524.

⁵ *National Economy of the USSR*. Central Statistical Board of the USSR Council of Ministers (Moscow 1957), s. 106.

⁶ . Likaså kunde privatjordbruket leva kvar. Under Chrusjtjovs tid svarade detta för 1/4 av jordbruksproduktionen och nästan 1/2 av animalieproduktionen. I april 1969 ökades privatjordbrukets betydelse ytterligare: kolchoshönderna fick rätt att för egen räkning bruka upp till en halv hektar och hålla egna husdjur.

intresse.”⁷ Stalin motsatte sig därför Saninas och Venzjers förslag att sälja maskin- och traktorstationernas produktionsmedel till kollektivjordbruken. Det skulle enligt Stalin vara liktydigt med att ”vrída historiens hjul tillbaka”, nämligen genom att ”avlägsna kollektivbruksgendomen från den allmänna folkegendomen och inte föra oss närmare kommunismen utan tvärtom avlägsna oss från den”. Det skulle ”resultera i en utvidgning av varucirkulationens verkningsfär, ty en kolossal mängd av produktionsredskap för lantbruket skulle råka in i varucirkulationens verkningsfär”. Så länge varucirkulationen, dvs. marknaden, bestod, var en övergång till kommunismen otänkbar. Citerande Engels fann Stalin, att självständiga (jordbruks-)företag, som själva disponerade över sina produktionsmedel och köpte och sålde på marknaden, ofrånkomligen skulle få till resultat ”ett återupplivande av kapitalismen”. Han konkluderade:

Vi marxister utgår från den kända marxistiska satsen, att övergången från socialismen till kommunismen och den kommunistiska principen om produkternas fördelning efter behov utesluter varje varuutbyte, följaktligen även produkternas förvandling till vara och därmed även deras förvandling till värde.⁸

Det är belysande för den följande utvecklingen på jordbrukets område, att Chrusjtjov 1958 gjorde precis det som Stalin varnat för och betecknat som ett steg tillbaka mot kapitalismen. Han lät nämligen upplösa maskin- och traktorstationerna och överlämnade dessas produktionsmedel i kollektivbrukens ägo. Men det är också belysande, att kineserna under Mao Tsetungs ledning – likaledes samma år – började omvandla sina kollektivjordbruk till en högre egendomsform, folkkommunen, som faktiskt innebar ett steg på väg till det Stalin kallade allmän folkegendom. Chrusjtjovs jordbrukspolitik skördade inga större framgångar. Jordbruksproduktionen stagnerade. I ett desperat försök att vända tendensen drev han igenom den ena kampanjen efter den andra: uppodlingen av Kazakstan och västra Sibirien och den stora majs-kampanjen; han staplade nya byråkratiska organisationer på de redan existerande. I de ”jungfruliga” områdena sjönk produktionen snabbt i avsaknad av gödningsmedel, vilket den besegrade Molotov-Malenkov-falangen hade förutspått. I Kazakstan sjönk spannmålsproduktionen år från år mellan 1958 och 1963: 14,8 – 11,4 – 10,5 – 7,5 – 8,2 och 4,7 miljarder ton. I landet som helhet var spannmålsproduktionen 1963 en procent *lägre* än 1958.⁹

Ett annat problem som Stalin efterlämnade och som likaledes inte löstes utan krisartat förvärrades av Chrusjtjov var disproportion mellan den tunga och den lätta industrin. Den tunga industrin prioriterades alltför starkt under Stalins tid. Mellan 1929 och 1952 investerades i den tunga industrin c:a sju gånger så mycket som i jordbruket och nio gånger så mycket som i den lätta industrin. Resultatet blev, att produktionen av produktionsmedel under ungefär samma tid ökade 55 gånger medan produktionen av konsumtionsmedel ökade endast 12 gånger. Men även denna starka prioritering av den tunga industrin var till stor del framtvungad av förhållandena. Stalin fick rätt i sin förutsägelse, att Sovjetunionen 1930 endast hade 10 år på sig, ty 1941 bröt Hitlers militärmaskin in över landets gränser i en ursinnig attack, som hade till syfte att krossa den första socialistiska staten. Tack vare den hårda prioriteringen av tungindustrin hade då Sovjetunionen till sitt förfogande en militär potential, som blev ryggraden i försvaret.¹⁰ Inte desto mindre ledde naturligtvis denna prioritering till att trycket på levnadsstandarden blev stort och att även jordbrukets och lättindustrins utveckling delvis hämmades. Dessa sektorer fick behålla för litet av sina egna överskott, deras möjligheter att leverera råvaror och konsumtionsvaror för tungindustrins

⁷ J. Stalin, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, s. 65.

⁸ A. a., s. 85ff.

⁹ Jean Baby, *La grande controverse sino-sovietique 1956-1966* (Paris 1966), s. 306.

¹⁰ Man får inte glömma att till skillnad från dagens Vietnam var Sovjet *helt* hänvisat till egna krafter när det gällde produktionen av moderna vapen.

behov beskars och deras förmåga att absorbera tungindustrins produkter hämmades.

Detta visade sig redan under Stalins sista år och då började faktiskt disproportionen att rättas till. Av direktiven för femte 5-årsplanen (1951/55), som utsändes i augusti 1951, framgår, att man ville minska skillnaden i utvecklingstempo mellan tungindustrin och den lätta industrin. Produktionsökningen per år beräknades till 13 procent inom den tunga industrin och till 11 procent inom den lätta för hela planperioden. Samtidigt gavs särskilt eftertryck åt behovet att producera animaliska livsmedel.¹¹ Stalin hävdade också i *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, att det var oundgängligen nödvändigt att höja levnadsstandarden i Sovjetunionen, om det skulle kunna bli tal om någon övergång till kommunismen:

För detta är det framför allt nödvändigt att förkorta arbetsdagen åtminstone till 6 och senare även till 5 timmar. Detta är nödvändigt för att samhällsmedlemmarna skall få tillräcklig fritid för att kunna erhålla en allsidig bildning. För detta krävs vidare införande av obligatorisk polyteknisk undervisning, vilken är nödvändig för att samhällsmedlemmarna skall få möjlighet att fritt välja yrke och inte vara bundna vid ett bestämt yrke för hela livet. För detta krävs vidare en genomgripande förändring av bostadsförhållandena och höjning av arbetarnas och de anställdas reallön till minst det dubbla, om inte mera, både genom direkt höjning av penninglönen och i synnerhet genom fortgående systematisk pris-sänkning på masskonsumtionsvarorna.¹²

Åren 1947-1952 företogs fem stora prissänkningar på den statliga detaljhandelns varor och enligt dr Janet Chapmans beräkningar låg reallönen 1954 40 procent över 1937 års nivå.¹³ Denna politik fortsattes under Malenkovs tid. Men med Chrusjtjovs makttillträde skedde en drastisk förändring, som ledde till att konsumtionsvaruindustrin fick allt mindre:¹⁴

Industrins tillväxt i Sovjetunionen 1959-1963 (Procent per år)

	1951-55	1959	1960	1961	1962	1963
Kapitalvaruindustri:	13 %	12 %	11 %	10 %	10 %	10 %
Konsumtionsvaruindustri:	11 %	10 %	7 %	7 %	7 %	5 %

Det var inte bara konsumtionsvaruindustrin som drastiskt skars ned. Tempot i hela ekonomin sjönk kontinuerligt. Industrins tillväxttakt sjönk från 11 procent per år (1951-1955), till 9,5 procent (1956-1958), 8,5 procent (1959-1961) och mindre än 7,5 procent (1962-1965). Jordbruksproduktionen avsaknade också mer och mer: från 9,2 (1954-1955), 4,2 procent (1956-1959) och 2,6 procent (1960-1964). Totalt ledde detta till att bruttonationalproduktens tillväxttakt sjönk från i genomsnitt 7,1 procent (1950-1958) till 5,3 procent (1958-1964), dvs. till långt mindre än vad de kapitalistiska länderna Japan, Italien, Västtyskland och Frankrike uppnådde.¹⁵

Detta var den materiella bakgrunden till Chrusjtjovs fall i oktober 1964 och de strax där efter beslutade förändringarna av det ekonomiska systemet, de s.k. ekonomiska reformerna som infördes efter centralkommitténs septembermöte 1965. Vad innebar det nya systemet och varför hade det införts? Svaret skulle kunna formuleras på följande sätt:

¹¹ Bo Gustafsson, ”Synpunkter på sovjetekonomin”, *Vår Tid* 1955, s. 313.

¹² *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, s. 67.

¹³ *Real wages in Soviet Russia since 1928* (Harvard 1963), s. 166 ff.

¹⁴ M. Dobb, *Soviet economic development since 1917* (London 1966), s. 322 ff. I genomsnitt sjönk den privata konsumtionens ökningstakt från 7,2 procent per år 1950-1958 till 3,6 procent 1958-1964. H. H. Höhman, ”Die sowjetische Wirtschaftsreform von Herbst 1965”, i Thalheim-Höhmann, *Wirtschaftsreformen in Osteuropa* (Köln 1968), s. 41.

¹⁵ A. a., s. 41.

Det härskande skiktet och dess byråkrati hade hamnat i en rävsax. Å ena sidan kunde de inte driva utvecklingen framåt med hjälp av det byråkratiska systemet. Å andra sidan måste de göra det för att hålla sig kvar vid makten. Vad göra? Återstod endast en utväg, en reform som kunde ändra systemets drivkrafter utan att samtidigt rubba det härskande skiktets positioner.

Denna lösning uteslöt naturligtvis mobilisering av massornas initiativ, eftersom detta skulle kunna leda till att det härskande skiktet störtades. Men det uteslöt inte mobilisering av byråkratins och framför allt inte den ekonomiska byråkratins initiativ. Tvärtom.

Genom att ge den ekonomiska byråkratin andel av systemets frukter räknade det härskande skiktet med att det skulle kunna få en ersättning för det undertryckta och numera försvunna massinitiativ, som ursprungligen var motorn i Sovjetunionens ekonomiska utveckling.

Denna slutsats bekräftas av det sätt på vilket det nya vinstsystemet fungerat sedan det infördes hösten 1965. För det första har *företagsdirektörernas befogenheter ökat medan arbetarnas befogenheter minskat*. De tidigare produktionsnormerna för företagen har avskaffats. Företagsdirektörerna får i stor utsträckning själva bestämma sin produktion. Detta leder till att produktionen i det enskilda företaget inriktas så att den ger just det företaget största möjliga vinst, t.ex. genom prishöjningar, ensidig inriktning på vinstgivande produkter osv. Tidigare erhöll företagen större delen av sina investeringsfonder från statsbudgeten. Nu kan direktörerna lägga upp egna investeringsfonder finansierade ur vinster och avskrivningar, ty de enskilda företagen ska svara för 80 procent av kapitalinvesteringarna. Direktörernas makt över de anställda ökar på olika sätt: i fråga om anställning och avskedande, rationaliseringar, arbetsnormer, löner osv. Resultatet har blivit avskedanden, höjda arbetsnormer, flermaskinsbetjäning, lönesänkningar etc. allt i avsikt att förbättra det enskilda företags räntabilitet.

För det andra har företagsdirektörernas materiella förvärvsbegär via ett nytt bonussystem kopplats samman med företagets profitkvot och försäljningsvolym. Tidigare var bonus kopplade till produktionsvolymen. Men eftersom företagsdirektörerna i sin privategoism ofta var ointresserade av huruvida produkterna kunde säljas eller inte, dvs. huruvida deras produktion tjänade folket eller inte, blev varukvalitén usel och varorna hopades i lagren. Enda botemedlet mot detta hade naturligtvis varit att ändra på företagsdirektörernas sociala inställning. Men det hade förutsatt en kulturrevolution från massornas sida riktad mot den härskande byråkratin. Denna utväg kunde de styrande i Sovjetunionen, som själva utgjorde en del av den härskande byråkratin, naturligtvis inte välja. I stället accepterades företagsledarnas anti-socialistiska inställning som ett givet faktum och inkorporerades som ett väsentligt element inom det nya systemet. Detta går helt enkelt ut på att muta företagsledarna att producera säljbara varor. Systemet inför två bonusfonder. Den ena för att stimulera företagsdirektörerna — och i betydligt mindre utsträckning — arbetarna till ökad produktion. Det är fonden för materiell stimulans. Den andra bonusfonden avser att tillfredsställa företagspersonalens behov av bostäder, kulturella inrättningar etc. Men denna sistnämnda fond, som alltså ska svara för de sociala behoven, är bara en bråkdel (1/6) av fonden för materiell stimulans, som ska stimulera de privata behoven. Dessutom har denna mindre fond konstruerats så, att dess storlek huvudsakligen bestäms av antalet anställda. Eftersom det nya systemet premierar direktörerna, om de skär ned arbetsstyrkan, kommer det sannolikt att hålla tillbaka den socialt-kulturella fondens tillväxt.

Vad återigen beträffar fonden för materiell stimulans bildas den genom avsättning ur både företagsvinst och lönefond. Men direktörernas bonus ska tas endast ur den del av fonden, som bildas genom avsättningar från företagsvinsten. Följaktligen är företagsdirektörernas förtjänstmöjligheter och materiella förvärvsbegär direkt sammankopplade med företagets profitkvot och med en strävan att göra vinsten så stor och lönerna så låga som möjligt, precis som under kapitalistiska förhållanden. Dvs. ju större profit företagsledarna kan pressa fram genom att rationalisera produktionen, skära ned arbetskraften, öka utsvetningen, pressa lönerna och höja priserna på det egna företags produkter — desto mer tjänar företagsledarna. Enligt vissa publicerade resultat har detta lett till att bonusdelen uppgår till 35 procent av företagsledarnas årslön. Motsvarande siffra för arbetarna är 5 procent. Under 1956 steg arbetarnas

löner med 2,8 procent, arbetsproduktiviteten med 8 procent och vinsterna med 20 procent.¹⁶

Det råder därför knappast något tvivel om att det nya ekonomiska systemet i Sovjetunionen och som i olika varianter också införts i de östeuropeiska staterna innebär, att kapitalistiska principer återigen knätsatts i dessa länder. Drivkraften för människornas handlande är inte längre omsorgen om folkets utan om de egna, privata behoven. Systemet förlitar sig vidare inte längre på de arbetande massornas initiativ utan på toppskiktets vinstbegär. Den enhetliga och centraliserade planeringen, som syftar till en harmonisk och balanserad utveckling av samhällsekonomin, har uppgivits. De som drar nytta av detta system är det privilegierade toppskiktet i parti, stat och företag. Det sker på bekostnad av de arbetande i stad och på land, dvs. folkets stora massa. Följaktligen är det tämligen självklart, att Sovjetunionen inte längre är en stat, där arbetarklassen har makten, utan ett nytt privilegiesamhälle med en härskande klass som lever på de direkta producenternas merarbete.

Att det privilegierade skiktet är en härskande klass innebär först och främst, att den kontrollerar statsmakten. I kraft av denna politiska makt kontrollerar den de förstatligade produktionsmedlen och kan därigenom bestämma över hela samhällsproduktens fördelning och utnyttjande. Alla viktigare beslut fattas av toppskiktet. Arbetarna och majoriteten av partimedlemmarna har lite eller inget att säga till om. Av de värden som de arbetande producerar får de behålla en del i form av lön. Men produktionsöverskottet berövas dem av det härskande skiktet och används i sista hand till att befästa dess makt och privilegier. Eftersom inte de direkta producenterna utan det privilegierade skiktet kontrollerar produktionsöverskottet är arbetarklassens ställning densamma i det socialkapitalistiska systemet som i det kapitalistiska. Enda skillnaden mellan de två systemen är, att den härskande klassens politiska makt under kapitalismen är en funktion av den ekonomiska makten medan omvänt under socialkapitalismen den ekonomiska makten är en funktion av den politiska. Därför har alla de handlingar som den härskande klassen i Sovjetunionen under senare år gjort sig skyldig till sin naturliga förklaring. Det gäller samarbetet med regimerna i USA, Latinamerika, Indonesien, på Formosa, uppladdningen vid Kinns gräns, ockupationen av Tjeckoslovakien osv. Ett belysande men mindre känt exempel är den s.k. Valevplanen 1964, som skulle "utveckla" Rumäniens, Bulgariens och Sovjetunionens Donau-områden. Reaktionen från rumänerna blev så häftig, att ryssarna tvingades återkalla planen. Den gick ut på att det skulle bildas ett nytt "mellanstatligt komplex". I detta skulle Sovjetunionen släppa till några få distrikt i närheten av Donau, medan Rumäniens bidrag skulle bli 42 procent av landets areal, 48 procent av befolkningen, 48 procent av industriproduktionen, 86 procent av råolja- och råjärnproduktionen och 60 procent av majsproduktionen. Medan Sovjetunionen skulle bidra med 7 procent av Donaus elenergitillgångar, skulle Rumänien svara för 72 procent. Denna integrationsplan, som riktade sig mot "nationell trångsynthet", hade sålunda med imperialistiska förebilder det gemensamt, att alla fördelar tenderade att samlas hos storebror!

Det finns exempel på privilegiebildning, byråkratisering och stormaktschauvinism också i Sovjetunionens tidigare historia. Det råder heller ingen tvivel om att rötterna till dagens sovjetiska samhälle måste sökas i det förgångna. De män som tog vid efter Stalin hade vuxit sig starka under Stalins egen tid. Men som redan framgått hade politiken då en annan huvudinriktning än den senare fick. Chrusjtjovs kuppertade uppgörelse med Malenkov och Molotov kan ses som den slutgiltiga bekräftelsen på förändringen. Därför är det berättigat att se 20:e partikongressen 1956, då Chrusjtjov installerade sig vid makten, som den definitiva vändpunkten i Sovjetunionens utveckling från socialism till socialkapitalism. Då bröt Chrusjtjov staven över det som uppnåtts under Stalins tid och lade om den politiska kursen. Han reviderade också några

¹⁶ Bo Gustafsson, *Sovjetisk ekonomi 1917-1967*, *Clarté* nr 5/1967. Originaltexten har på ett par ställen förtydligats.

av marxismens mest grundläggande teorem, främst statsläran, enligt vilken arbetarklassen måste ha och behålla den avgörande politiska makten under hela den socialistiska övergångsperioden, dvs. fram till det klasslösa kommunistiska samhället. Denna ideologiska revision var nödvändig för att legitimera det privilegierade härskarskiktets definitiva usurpation av den politiska makten.

II

Vändningen i de östeuropeiska folkdemokratierna har i huvudsak kommit som en reflex på vändningen i Sovjetunionen. Den underlättades av att socialismen aldrig på allvar fick fotfäste i Östeuropa. För det första var den grundläggande förutsättningen för de samhälleliga förändringar som inträffade i Östeuropa efter 1945 inte främst interna utan externa. Utan Röda Arméns segerrika marsch från Volga till Elbe, krossandet av fascismen i Östeuropa och Östtyskland och Sovjetunionens politiska hegemoni i Östeuropa hade de revolutionära förändringarna i Östeuropa inte varit möjliga. Situationen påminde om den som rådde i Mellaneuropa efter franska revolutionen, då Napoleons arméer överskred Rhen och åt väster och söder spred den borgerliga revolutionens idéer och institutioner. Naturligtvis fanns det en arbetarklass och socialistiska partier i Östeuropa 1945. Men ledarna hade i allmänhet tvingats i landsflykt till Sovjetunionen, aktiva kommunister och socialdemokrater hade pinats ihjäl i koncentrationsläger, andra satt fängslade. Det har sagts att det i Ungern endast fanns 500 kommunister 1945 efter Horthy-regimens kvartssekellånga fascistiska diktatur. Naturligtvis fanns det starka motståndsrörelser helt eller delvis under kommunistisk ledning som i Albanien och Jugoslavien. Men i allmänhet hade de haft små möjligheter att ställa in sig på den situation som inträdde efter Röda Arméns segertåg 1944-1945. Endast Albanien och Jugoslavien befriade sig av egen kraft. Det är därför ingen tillfällighet, att Enver Hodja och Joseph Tito spelat — var och en på sitt sätt — en så framträdande roll i folkdemokratiernas historia efter 1945.

Vad som inträffade åren 1945-1948 i Östeuropa var en demokratisk revolution. Först upprättades demokratiska samlingsregeringar, som t.ex. den i april 1945 bildade nationella samlingsregeringen i Kosice i Tjeckoslovakien, i vilken ingick företrädare för kommunisterna, socialdemokraterna och de tre borgerliga partier som inte samarbetat med tyskarna. Regeringsprogrammet gick ut på att nationalisera storindustrin, bankerna och försäkringsväsendet och genomdriva en jordreform: 2 miljoner hektar fördelades bland jordlösa lantarbetare och småbönder. En ny samlingsregering med kommunisten Gottwald som statsminister bildades efter valet i maj 1946 då kommunisterna erhöll 38 procent av rösterna och tillsammans med socialdemokraterna fick absolut majoritet i nationalförsamlingen. Men givetvis fortsatte klasskampen även inom den demokratiska fronten. I Tjeckoslovakien t.ex. ville de borgerliga inte gå alltför långt med jordreformen, de ville begränsa framför allt kommunisternas inflytande och de såg helst att Tjeckoslovakien utrikespolitiskt orienterade sig mot USA i stället för mot Sovjetunionen. Det var sådana konkreta motsättningar, där de skilda klasserna fullföljde sina särintressen, som betingade den s.k. Pragkuppen i februari 1948, som i och för sig försiggick helt författningsenligt och som innebar en regeringsombildning efter en 1-timmes generalstrejk omfattande 2,5 miljoner arbetare. Om det var fråga om en kupp, så gäller det främst de tolv borgerliga ministrar som avgick i syfte att få åtta högre säkerhetstjänstemän att avgå. Detta var den politiska inledningen till den följande socialistiska utvecklingen, som under ett antal år otvivelaktigt medförde stora framsteg både ekonomiskt, socialt och kulturellt. Men det var inte desto mindre betecknande, att förändringen i socialistisk riktning främst var en revolution *ovanifrån*, om än med stöd underifrån. Någon mobilisering av massorna i omfattande skala var det dock inte fråga om.

De partier som stått i ledningen för de östeuropeiska staterna har inte heller varit genuina marxistiska partier. De hade knappast fått möjlighet därtill under mellankrigstiden och efter

kriget skedde sammanslagningar mellan de kommunistiska och de socialdemokratiska partierna i Tjeckoslovakien, Östtyskland och Polen till socialistiska enhetspartier. Det är ett känt faktum att dessa partier rymde en hel del karriärister, som i partimedlemskapet huvudsakligen såg en karriärstege och även handlade därefter.

Särskild betydelse måste man tillmäta det nästan totala misslyckandet med att fortsätta den demokratiska revolutionen till socialism inom jordbruket. Faktiskt genomfördes kollektiviseringen inom större delen av jordbruket endast i ett par av de i dag socialkapitalistiska länderna. Maximum nåddes i de flesta fall så tidigt som 1955 (i Jugoslavien, där kollektivbruken började upplösas redan 1953, ännu tidigare). Då omfattade den socialistiska sektorn i Bulgarien 64 procent av den odlade jorden, i Ungern 46 procent, i Tjeckoslovakien 43 procent, i Rumänien 26 procent, i Polen 24 procent och i Jugoslavien endast 9 procent.¹⁷ I Polen sjönk det privata jordbrukets andel av jordbruksproduktionen aldrig under 75 procent.¹⁸ En representativ skildring av nuläget i det polska jordbruket är följande uttalande hämtat ur den officiella polska månatliga nyhetsbulletinen:

Perioden 1950-1953, när försök gjordes att genomföra omfattande kollektivisering av jordbruket inte endast genom övertalning utan också genom administrativa och ekonomiska påtryckningar, är sedan länge förbi. Den nuvarande jordbrukspolitiken i Polen grundas på respekt för den enskilda äganderätten till jord, erkännandet av vikten av ekonomiska incitament för att stimulera jordbruksproduktionen, och på statliga bidrag för att modernisera produktionsmetoderna i jordbruket ...

Priserna på jordbruksprodukterna fastställs av staten, så att de garanterar bonden en profitabel produktion. Dessa priser gör det möjligt för honom att inte bara täcka sina produktionskostnader utan också att garantera honom en viss profit, som gör det möjligt för honom att modernisera jordbruket med sina egna pengar ...

Vad beträffar den agrara strukturen i dagens Polen, står 86 procent av jorden till de enskilda jordbrukarnas förfogande, ungefär 13 procent är i de statliga jordbrukens hand och ungefär 1 procent den tillförsäkrar dem privat äganderätt till jord ...

Jordbrukspolitiken i Folkets Polen utgör en särskild variant inom de socialistiska staterna och den har löst jordbruksproblemen i Polen. Denna politik understöds helt och fullt av alla bönder, ty den tillförsäkrar dem privat äganderätt till jord ...¹⁹

Även utanför jordbruket finns det i Polen en betydelsefull om än mindre privat sektor av småföretagare, som började växa i omfattning efter 1956. Enligt den polske sociologen Jan Szczepanski är denna klass ”institutionaliserad och har sina egna ekonomiska organisationer, politisk representation och press. Hittills har den varit den minst utforskade klassen, men den fungerar som en katalysator i många samhälleliga processer för ett flertal strävanden”.²⁰ Totalt svarade det privata jordbruket (44 procent) och den privata industrin (5 procent) för sammanlagt 51 procent av sysselsättningen i Polen 1960.²¹ T.o.m. i DDR, som ibland brukar framställas som totalsocialiserat,

härstammade 1968 endast 67 procent av nationalinkomsten från socialistiska företag,²² Det är av detta klart, att de gamla borgerliga klasserna fortfarande lever kvar i de socialkapitalistiska länderna, att de i vissa fall behärskar avgörande delar av den ekonomiska basen, att de sedan

¹⁷ N. Spulber, *The economics of communist eastern Europe*.

¹⁸ C. Bobrowski, *The way, Polish Perspectives*, July-August 1964, s. 45

¹⁹ S. Cieslak, *Agriculture in the pre-war Poland and nowadays, Contemporary Poland* No 11 1968, s. 34 ff.

²⁰ *Poland's class structure, Polish Perspectives* no 7-8, 1964, s. 70 f.

²¹ W. Weslowski, *Changes in stratification, Polish Perspectives*, no 12, 1968, s. 27 ff.

²² Philip Neumann, *Der 'Sozialismus als eigenständige Gesellschaftsformation', Kursbuch* 23, März 1971, s. 105.

mitten av 1950-talet även expanderat och att de därför utgjort och utgör en avsevärd social bas för en återgång i kapitalistisk riktning.

Ännu viktigare som bärare av det nya systemet har säkert varit den nya funktionärsklass som skapats av och genom förstatligandet av industrin, och genom utbyggnaden av planerings-systemet, förvaltningen och partiet. Den har beskrivits på följande sätt av den nyss anförde Jan Szczepanski som främst lägger tonvikt vid tre tendenser inom denna klass:

Låt mig ta fram tre processer som särskilt betydelsefulla:

(1) Ansvariga poster har mer och mer besatts av 30-åringar för vilka kriget, ockupationen, motståndsrörelsen och entusiasmen under efterkrigsuppbyggnadens första år högst är svaga minnen från barnåren. De sätter högst värde på yrkeskunskaper. De är uppfostrade att tänka affärsmässigt och reagerar högst olika på paroller och ideologiska föreskrifter. De är medvetna om att framtiden inte byggs på retorik utan med nykter kalkylering och flit. De är inte skeptiker eller övertygade teknokrater, som det ibland sägs, men nyktra män som sätter högt värde på sina yrkeskunskaper och bedömer världen och medmänniskorna rationellt.

(2) Inom olika delar av planeringsmaskineriet har det uppstått olika slags företagsledare, som är ansvariga för ekonomiska och politiska beslut, som har hand om enorma offentliga medel och som direkt administrerar den nationaliserade ekonomin och dess företag. De beteenden, attityder, strävanden, tänkesätt och värderingar som uppkommer inom detta företagsledarskikt förtjänar noggrann uppmärksamhet.

(3) Det växande antalet lägre tjänstemän, som ännu är ett oenhetligt skikt socialt och politiskt, som på grund av sin underordnade ställning inte får fatta beslut, som är undergivna och följsamma, som växer snabbt i antal men som vägrar att beblanda sig med arbetare, som bevarar sina särskilda attityder och strävanden och som potentiellt kan utvecklas i olika riktningar.

Det är representanter för denna nya överklass, som nu har ledningen i de östeuropeiska länderna. Det är inte för inte söm de kallas teknokrater även i dessa länder. De ser framtiden främst söm ett produktionsproblem. För dem är – för att tala med Ulbricht, själv en av deras företrädare – socialismen inte ett övergångssamhälle utan ”eine relativ självständige sozialökonomische Formation”. De vill inte revolution utan status quo, dvs. bevarande av de bestående klassförhållandena och framför allt bevarande av sin egen, privilegierade ställning.²³ Man kommer osökt att tänka på Mao Tsetungs anteckningar om Chen Cheng-jens rapport om dennes arbete i en fabrik:

Om företagsledningen inte går ned i verkstaden för att arbeta med de "tre samma" (samma mat, samma bostäder och samma arbete) och för att skaffa sig lärare som de kan lära sig ett eller två yrken av, då kommer de att leva i klasskonflikt med arbetarna. Till slut kommer de att likt kapitalister bli störtade av arbetarna ... Byråkraterna och arbetarna och de medel-fattiga bönderna är skarpt antagonistiska klasser. Byråkraterna är redan eller håller på att bli kapitalistiska vampyrer för arbetarna. Hur ska de kunna förstå? De är kampens och revolutionens måltavlor.²⁴

III

I de följande debattinläggen spelar frågan om Jugoslavien och planering kontra marknad en

²³ Lönespridningen i Polen uppgick 1968 till proportionen 1:6 (850-5 000 zlotys per månad). *Polish Perspectives*, december 1968, s. 68.

²⁴ *Mao Papers* (London 1970) s. 99f.— 'Jobbar vi åt kapitalister?' frågade sig arbetarna i Tjeckoslovakien ett år efter den ekonomiska reformen, enligt en rapport av Sören Eriksson från Prag 15/11 1967 (Aftonbladet). Orsaken var arbetslösheten till följd av strukturrationaliseringen, inflationen och de ökade löneklyftorna. Följande år höjdes domarnas löner med 20 procent, tjänstemannalönerna med 14 procent och industriarbetarlönerna med 5-6 procent. Uttalande av ordföranden i de statsanställdas förbund i Tjeckoslovakien, Jaroslav Hrdlicka, på en presskonferens i Stockholm den 14/11 1968. (Sv. D. 15/11 1968.)

framträdande roll. Men den jugoslaviska s.k. marknadssocialismen berörs endast i allmänna ordalag och frågan om planering kontra marknad ställs inte på ett riktigt exakt sätt. Socialismen i Jugoslavien var en kort historia. Efter segern över tyskarna gick de jugoslaviska kommunisterna under Titos ledning in för att bygga upp ett demokratiskt och socialistiskt Jugoslavien. Brytningen med Komintern [Fel! Måste avse Kominform – Red] 1948 innebar en vändpunkt även om brytningen lika mycket var ett symptom som en orsak till vändpunkten. I juli 1949 stängde Tito gränsen mot Grekland, vilket hindrade de grekiska gerillakrigarna från att fly undan sina förföljare.

År 1954 ingick Tito en militärpakt med NATO-medlemmarna Grekland och Turkiet. Både politiskt och ekonomiskt gjorde sig Jugoslavien starkt beroende av USA. Under Koreakriget röstade Jugoslavien i FN för USA:s och NATO:s handelsblockad mot Kina och Korea. När USA invaderade Libanon 1958 ville Tito ”varken fördöma eller acceptera” invasionen. Reaktionen var förståelig. Redan 1952-1956 svarade huvudsakligen amerikanska dollarlån för nästan 33 procent av alla investeringar i Jugoslavien.²⁵ Enligt den officiella jugoslaviska statistiken har USA mellan 1956 och 1963 täckt mer än 50 procent av Jugoslaviens stora och växande underskott i utrikeshandeln med bidrag på i runt tal 250 miljoner dollars. Med all rätt betecknade därför senator Fulbright i juli 1965 Titos regering som ”mer pålitlig och ansvarskännande i sin hållning till Förenta Staterna än någon icke-kommunistisk regering”.²⁶ Särskilt den kubanska regeringen har varit bitter gentemot den jugoslaviska regimen. Bakgrunden är inte bara de flitiga utfallen mot Kuba utan också det faktum, att Castro före befrielsen 1959 försökte köpa vapen av Tito men nekades. Tito sålde däremot vapen till Batistas regim endast några veckor innan krossades av Castro. Castro omtalade detta själv i augusti 1968 i samband med att han försvarade Sovjetunionens invasion av Tjeckoslovakien.

Det är svårt att förena dessa fakta om Jugoslaviens utrikespolitik med socialism. Det gäller emellertid också den inre politiska och ekonomiska strukturen. Enligt jugoslavisk statistik 1963 utgjorde bönderna 50 procent av befolkningen. Men i provinsparlamenten fanns då inte en enda bonde och i det federativa parlamentet endast 5. De dominerande grupperna i det sistnämnda organet är i stället funktionärer, företagsledare och statstjänstemän, som besatte 75 procent av platserna.²⁷ Det har knappast inträtt några större förändringar sedan dess. Man kan förstå varför ett av slagorden i studentrevolten i Belgrad sommaren 1968 var ”Ned med den röda bourgeoisin!”.

Efter jordreformen i augusti 1945 kollektiviserades jordbruket. Men 1953 antogs en ny lag om jordreform, varigenom de socialistiska jordbruken i praktiken helt upplöstes. År 1959 fanns det endast 229 socialistiska kooperativer med 24 580 medlemmar och dessa svarade för endast 1,2 procent av den odlade arealen. Huvuddelen av jorden är därför privatägd. De kooperativer som finns är i praktiken ingenting annat än föreningar av privatbönder motsvarande andelskooperativen i t.ex. Sverige.²⁸ Den privata sektorn dominerar inte endast jordbruket utan också hantverk och småindustri och viktiga delar av byggnadsindustrin, transportsektorn och hotell- och turistbranschen.²⁹

Den planering som finns i Jugoslavien kan närmast jämföras med västländernas budget-

²⁵ G. Macesich, *Yugoslavia. The theory and practice of development planning* (The University of Virginia Press, Charlottesville 1964), s. 124.

²⁶ *New York Times* 26/7 1965.

²⁷ *Yugoslav Survey*, vol. IV, No 15, October-December 1963, s. 2151.

²⁸ G. Macesich, a. a., s. 167 ff.

²⁹ *Ibidem*, s. 18.

planering.³⁰ Kommunen, som är den grundläggande territoriella enheten i Jugoslavien, är helt självständig i fråga om ekonomisk planering, budget och företagsetablering.³¹ Planeringen på nivåerna ovanför kommunen – distriktet, republiken och federationen – är också självständiga i förhållande till andra nivåer. Även företagen gör själva upp sina planer och, behöver inte ens rapportera planresultaten. Det är marknaden som bestämmer. Det var den tredje femårsplanen (1961-65), som helt avskaffade all fysisk planering. Genom lagen om arbetarråd 1950 förvaltas varje företag av de anställda. Arbetarråden har rätt att anställa och avskeda arbetare och dessa rättigheter utvidgades ytterligare genom arbetsmarknadslagen 1957. Resultatet har bl a avsatt sig i stora och växande löneskillnader och i arbetslöshet. Löneskillnaden mellan arbetare och tjänstemän, som 1956 uppgick till i genomsnitt 3 000 dinarer per månad, hade 1961 vuxit till 9 000 dinarer enligt en omfattande jugoslavisk undersökning.³² Den stora och växande arbetslösheten är alltför känd för att behöva kommenteras. I slutet av 1950-talet låg arbetslöshetsprocenten på ca. 5 procent, i slutet av 1960-talet på drygt 7 procent enligt den av Jugoslavien till FN rapporterade officiella statistiken.

Företagens målsättning är att maximera inkomsterna. Denna målsättning har underlättats genom den förda kreditpolitiken, som utformats med utgångspunkt från företagens vinstutsikter. Till följd av kreditpolitiken fyrdubblades penningmängden under 1950-talet. Ett av resultaten har bl.a. blivit den starka inflation som utmärkt Jugoslaviens ekonomi under många år och som uppgått till 5-10 procent per år.

Allt detta har fått till följd, att Tito själv kritiserat företagsledningens politik: för att de omotiverat höjt priserna, avskedat arbetare, grundat identiska industrier i näraliggande kommuner, gjort dyra utlandsresor m.m.³³ Denna kritik har emellertid inte haft några praktiska konsekvenser, eftersom företagsledningarna inte behöver bete sig på ett sätt som strider mot deras privata intressen.

Till följd av att marknaden och därmed lagen om tillgång och efterfrågan är allsmäktig i det jugoslaviska systemet uppvisar den jugoslaviska ekonomin det kapitalistiska systemets drag: företag konkurreras ut eller växer sig starka, priserna, inkomsterna och lönerna fluktuerar, inflationen är galopperande och arbetslösheten växande, vilket allt är en följd av den fria konkurrensen. Då hjälper det föga att företagen (formellt) ägs av de arbetande. Vissa företag har framgång, andra går under i denna allas kamp mot alla eller kommer i beroendeställning till de framgångsrika. Men därmed skapar detta system förutsättningar för genuin kapitalism. Mekanismen i processen beskrevs träffande redan 1899 av den tyske socialdemokraten och marxisten Karl Kautsky i dennes kommentar till Erfurt-programmet. Det var i en kritik av den tidens syndikalistiska eller ”frihetliga” socialister:

Enklast är det, om man antar, att varje enskilt kapitalistiskt företag ska omvandlas till en kooperativ. Företagets arbetare är samtidigt dess ägare. Eljest ändras ingenting. Varuproduktionen består, varje enskilt företag är helt självständigt i förhållande till andra och producerar för *försäljning på marknaden*.

För att föreställa sig ett sådant produktionssätt behövs det faktiskt inte mycket fantasi. Det är det nuvarande så likt som möjligt. Det är anarkisternas och liberalernas ideal och förebild. Dessa skiljer sig endast i fråga om vägen till målet. De förstnämnda vill, att arbetarna ska bemäktiga sig företagen i en allmän revolution. De senare föreslår den redan tidigare nämnda sparandets väg.

³⁰ Ibidem, s. 50. Som exempel kan nämnas, att hela årsplanen för 1962 rymdes på 24 sidor i den statliga nyhetstidningen.

³¹ Ibidem, s. 12.

³² Ibidem, s. 24.

³³ Ibidem, s. 87.

Låt oss nu se vad som blir konsekvensen av denna lösning. Den f går ut på att göra arbetaren till företagare – inte till kapitalist ty det finns inga kapitalister längre, när alla arbetare satt sig i besittning av produktionsmedlen. Arbetarna undgår genom denna lösning de missförhållanden, som den kapitalistiska utsugningen för med sig. Men de faror som i dag hotar varje självständig företagare är kvar: konkurrensöverproduktion, kriser, bankrott är ingalunda avskaffade ur världen. De bättre ställda företagen kommer liksom förut att tränga de sämre från marknaden och slutligen ruinera dem. Även när enskilda företag i en industrigren ingår kartell, så ändrar det ingenting i utvecklingen.

Precis som kapitalistiska företag går under i dag, kommer också då kooperativa företag att gå i konkurs. Företagens arbetare förlorar därigenom sina produktionsmedel och blir åter – *proletärer*, som är tvungna att sälja sin arbetskraft för att kunna leva vidare. Arbetarna i de framgångsrika kooperativerna kommer då att finna det fördelaktigare, att hellre anställa dessa proletärer än att arbeta själva, de blir utsugare – *kapitalister*, och slutet på historien kommer att bli, att vi efter en tid åter har det gamla tillståndet, det gamla kapitalistiska produktionssättet ... Den som alltså menar allvar med att ersätta det kapitalistiska ägandet av produktionsmedlen med det kooperativa, måste gå ett steg längre än liberalerna och anarkisterna och *upphäva varuproduktionen*.³⁴

Vad Kautsky på analytisk väg kom fram till 1899, bevisades praktiskt femtio år senare just av det jugoslaviska exemplet. Det som Kautsky påpekar har före honom Marx och Engels visat och efter honom både Lenin, Stalin och andra.³⁵ Varuproduktionen är ju för övrigt kapitalismens historiska förutsättning. Det innebär inte att varuproduktion alltid och oundvikligen behöver leda till kapitalism. Det visar ju bl.a. utvecklingen i Kina, där det fortfarande finns en hel del varuproduktion, framför allt småmarknaderna på landsbygden och konsumtionsvarumarknaden. Men om det inte finns en politisk makt som reglerar varuproduktionen och steg för steg inskränker dess roll, får den otvivelaktigt förr eller senare de konsekvenser som bl.a. Kautsky påvisade och som tydligast materialiserats i dagens Jugoslavien. Jag tror det också är detta som Paul Sweezy vill säga fast inte lyckas formulera och som Bettelheim lite för lättvindigt avvisar.

IV

Är socialkapitalismen oundviklig? Att det sker temporära regresser av socialismen är egentligen ganska självklart. Det tog kapitalismen noga räknat 500 år att bli förhärskande produktionssätt. Efter en första uppblomstring på 1200-talet kom en återgång under 1300- och det tidiga 1400-talet. Därefter kom den stora expansionen med de geografiska upptäckterna och världsmarknadens uppkomst omkring 1500. Men en ny reaktionsperiod satte in mot slutet av 1500-talet och under 1600-talet med ”den andra livegenskapen” i Östersjöområdet, 30-åriga kriget, den klerikala reaktionen, häxbålens tid. Det var då även den svenska bondeklassen var nära att bli livegen. Så gick det loss på allvar under 1700-talets andra hälft i England och nu kunde ingenting – inga tsarer och inga heliga allianser – vrida klockan tillbaka. Men att även denna sista framgångsrika fas hade sin ebb och sin flod visar utvecklingen i Frankrike. Där gjorde sig den nya borgarklassen till härskande klass med revolutionen 1789, förlorade makten med restaurationen 1815 och var nära att återfå den 1830, då endast borgarklassens toppskikt, finansaristokratin, rev åt sig makten, och 1848, då hotet från arbetarklassen fick borgarklassen att överlämna själva regeringsmakten åt Napoleon III:s militärbyråkrati. Först från och med Napoleon III:s störtande, Pariskommunens krossande 1871 och den tredje republiken lyckades den franska bourgeoisin definitivt ta makten i

³⁴ Karl Kautsky, *Das Erfurter Programm* (3:e uppl. Stuttgart 1899) s. 112ff.

³⁵ ”Vad är fritt byte? Fritt byte är fri handel och fri handel innebär återgång till kapitalismen. Fritt byte och fri handel innebär varucirkulation mellan enskilda små egendomsägare. Alla vi som studerat åtminstone elementär marxism vet, att detta byte och denna handel oundvikligen leder till en uppdelning av varuproducenterna i ägare av kapital och ägare av arbetskraft, uppdelning i kapitalister och lönearbetare, dvs. återupplivande av det kapitalistiska löneslaveriet, som inte faller ned från himlen ...” V. I. Lenin, *Questions of the socialist organization of the economy* (Moskva u. å.), s. 289 f.

hela samhället. Dessa historiska erfarenheter är värda att studeras, ty de kan bidra till att ge oss ett realistiskt perspektiv på den uppgift som förestår socialismens förkämpar. Om den gamla tidens krafter gjorde ett så starkt motstånd mot kapitalismen, som endast ersatte ett privilegiesystem med ett nytt, hur starkt måste inte motståndet bli från privilegierade klasser mot socialismen, ett system som har upphävandet av alla privilegier och avskaffande av alla klasser som mål? På andra sidan av ekvationen måste naturligtvis även andra faktorer ställas, som att arbetarklassen är större och offervilligare än den borgerliga klassen var. Men att den historiska transformationen blir långvarig och mödosam råder inget tvivel om.

Att socialkapitalismen inte är helt oundviklig bevisas också av det kinesiska exemplet. I Kina genomfördes 1949-1952 en jordreform, som upprättade en klass av självägande bönder. Samtidigt rehabiliterades den av inbördeskriget och av japanerna och USA härjade ekonomin. 1952 inleddes socialiseringen av jordbruket och industrin och den var i huvudsak avslutad vid slutet av den första femårsplanen (1952-1957). Kineserna hade lärt av ryssarnas positiva och negativa erfarenheter – och kanske mest av de negativa. De hade framför allt lärt av sina egna erfarenheter under en kvartssekellång revolution. Därför gick omvandlingen mycket smärtfritt både i jordbruket och industrin. Mao Tse-tung och de kinesiska kommunisterna hade nämligen funnit en metod, som visat sig framgångsrik: masslinjen. Mao beskrev den på följande sätt 1944:

För att förbinda sig med massorna måste man handla i överensstämmelse med massornas behov och önskningsar. Allt arbete som göres för massorna måste utgå från deras behov, inte från någon enskilds önskan, hur god avsikten med den än må vara. Det händer ofta att massorna objektivt behöver en viss förändring, men subjektivt är de ännu inte medvetna om behovet, ännu inte villiga eller beslutna att göra förändringen.

I sådana fall bör vi tålmodigt vänta. Vi bör inte göra förändringen innan huvudparten av massorna genom vårt arbete blivit medvetna om behovet och är villiga och beslutna att genomföra förändringen. I annat fall kommer vi att isolera oss från massorna. Utan att de är medvetna och villiga, kommer varje slag av arbete som kräver deras deltagande att visa sig bli enbart en formalitet och kommer att misslyckas...

Det finns två principer ar: den ena är massornas verkliga behov i stället för vad vi inbillar oss att de behöver, och den andra är önskningarna hos massorna, som själva måste bestämma vad de vill, i stället för att vi ska bestämma för dem.³⁶

I april 1956 författade Mao ett dokument, ”Om de tio stora relationerna”, som spreds i hela partiet och som blev en allmän teori för det ekonomiska uppbygget i Kina. Relationerna gällde bl.a. förhållandet mellan industri och jordbruk och mellan tung och lätt industri. Mao skrev bl.a.:

Vi har inte upprepat de misstag som begåtts av en del socialistiska länder, som fäste överdriven vikt vid de tunga industrierna på bekostnad av de lätta industrierna och jordbruket. Resultatet av deras misstag var en otillräcklig tillgång på varor på marknaden, brist på levnadsförnödenheter och instabil valuta. Vi har tillmätt de lätta industrierna och jordbruket relativt större vikt. I motsats till marknadssituationen i vissa länder omedelbart efter en revolution har det funnits gott om varor på våra marknader ...

För att utveckla de tunga industrierna krävs ackumulation av kapital. Var kommer detta kapital från? De tunga industrierna kan ackumulera kapital. Men det kan också de lätta industrierna och jordbruket. Men de lätta industrierna och jordbruket kan ackumulera mer kapital och göra det snabbare.

Här uppstår ett problem: vill vi eller vill vi inte utveckla de tunga industrierna? Vill vi ha dem mycket gärna eller inte? Om vi inte vill ha dem, skulle vi skada de lätta industrierna och jordbruket. Om vi vill

³⁶ Citat ur ordförande Mao Tse-tungs verk (Uddevalla 1967), s. 113 f.

ha dem men inte särskilt gärna, kommer vi inte att kunna investera så mycket i de lätta industrierna och i jordbruket. Om vi gärna vill ha de tunga industrierna, då bör vi ägna stor uppmärksamhet åt att utveckla de lätta industrierna och jordbruket. Ty ju mer av dagliga nödvändighetsvaror vi kan producera, desto mer kapital kan vi ackumulera. Efter några år kommer det att finnas mer kapital för de tunga industrierna. Därför är detta en fråga om huruvida vi verkligen vill ha eller bara låtsas att vi vill ha tunga industrier ... Om vi verkligen vill ha tunga industrier, ska vi investera mer i de lätta industrierna ...

Vad beträffar jordbruket har vissa socialistiska länders erfarenheter bevisat, att dålig skötsel kan medföra att produktionen stagnerar även efter kollektiviseringen. En del andra länder har misslyckats med att höja jordbruksproduktionen, emedan deras jordbrukspolitik har varit tvivelaktig. De lade en alltför stor skattebörda på bönderna och de sänkte jordbrukspriserna i förhållande till industripriserna. När vi utvecklar industrin, särskilt den tunga industrin, måste vi ta vederbörlig hänsyn till jordbruket och tillämpa en riktig skatte- och prispolitik.³⁷

Mao hade också kloka synpunkter på hur man skulle gå till väga i andra frågor, t.ex. i förhållande till andra partier. Han skrev i samma dokument:

Frågan är: Är enpartisystemet bättre än ett flerpartisystem? För närvarande tycks det vara bättre med ett flerpartisystem. Det var så förr och det kommer att bli så också i framtiden ända tills politiska partier försvinner på ett naturligt sätt. Denna långsiktiga samexistens och ömsesidiga övervakning av det kommunistiska partiet och de andra partierna är bara bra.

Det socialistiska uppbygget under den första femårsplanen (1952-1957) var mycket framgångsrik. Men i mycket hade även kineserna kopierat de traditionella, sovjetiska metoderna och de socialistiska produktionsförhållandena var långt ifrån befästa. Mao hävdade i januari 1958, att det förekom att 6070 procent av bondehushållens inkomster härrörde från de privata jordlotterna och sålunda endast 30-40 procent från den samägda jorden. Denna situation påverkade enligt Mao böndernas entusiasm för den socialistiska samägda ekonomin negativt. Det gällde att ändra relationen mellan privat och social inkomst, så att bönderna erhöll 70-80 procent av inkomsterna från sina socialistiska kooperativer.³⁸ Vidare hade industrin visserligen utvecklats mycket snabbare än jordbruket. Men det skulle ändå dröja länge, innan hela Kina industrialiserats. Hur lösa detta?

Mao hade en fin blick för det problem, som Marx en gång formulerade i det bevingade uttrycket: traditionen vilar som en mara på de efterlevandes huvud. Marx menade därmed, att människans fria skaparkraft klavbinds av de seder, vanor, metoder och tänkesätt som ärvs från generation till generation. Maos hela politiska verksamhet hade gått ut på att frigöra de kinesiska massorna från denna mara, förmå dem att räta på ryggen, ta sin sak i egna händer och utnyttja sina slumrande krafter. ”Massorna”, sade han 1955, ”har en skaparkraft som inte känner några gränser. De kan organisera sig och samlas till arbetsplatser och i arbetsgrenar, där de fritt kan ge utlopp för sin energi. De kan koncentrera sig på produktion på bredden och på djupet och skapa allt fler välfärdsinrättningar för sig själva.”³⁹ Det gällde bara att finna metoden för att utveckla denna skaparkraft. Resultatet blev det stora språnget framåt 1958, som var en kombination av landsomfattande industrialisering och framväxten av en ny produktionsform: folkkommunen. Industrialiseringen skapade ett nät av småindustri över hela Kina och folkkommunen, som ursprungligen var en spontan skapelse, blev en övergångsform mellan gruppegendomen (kollektivbruken) och den folkägda egendomen (den socialiserade industrin). Det var ett praktiskt svar på den typ av frågor som Stalin hade rest i sitt sista arbete om socialismens ekonomiska problem. Genom att

³⁷ ”On the ten great relationships”, tryckt i J. Chen, ed. *Mao* (Prentice-Hall, London 1969), s. 65-85.

³⁸ Sextio punkter om arbetsmetoder 19/2 1958, i *Mao Papers* s. 58.

³⁹ Citat, s. 108.

folkkommunen integrerade jordbruk, industri, handel, utbildning och försvar blev den också en grundval för strävandena att överbrygga motsättningen mellan land och stad, mellan jordbruk och industri, mellan kroppsarbete och andligt arbete och mellan ekonomi och politik.

Naturligtvis orsakade det stora språnget framåt 1958 och 1959 viss desorganisation. Men de positiva resultaten övervägde och mildrade skadeverkningarna av missväxterna 1959, 1960 och 1961. Till råga på allt utnyttjade Chrusjtjov situationen och drog sommaren 1960 hem mer än 1 300 sovjetiska specialister från Kina. Det gjordes för att utöva politisk utpressning på kineserna, som vägrade dansa efter hans pipa. Eftersom specialisterna hade en nyckelroll i uppförandet av de stora och tekniskt avancerade industriprojekten lamslog åtgärden momentant den fortsatta utbyggnaden av den moderna industrin. Men det visade sig, att den sten Chrusjtjov lyft för att kasta föll på hans egna tår. Kineserna tvingades lita till egna krafter och lärde sig nu själva det som de tidigare inte kunnat. Inte desto mindre var man tvungen att göra en taktisk reträtt i den fortsatta socialistiska revolutionen och inrikta sig på att konsolidera läget. Bl.a. tilläts den fria marknaden återigen få större spelrum på landsbygden.

Men denna situation gav samtidigt högerkrafterna inom partiet vind i seglen: Liu Shao-chi och andra som i likhet med Bucharin i Sovjetunionen på 1920-talet hävdade, att de kapitalistiska elementen skulle kunna ”växa in i socialismen” och därför borde gynnas. Liu Shao-chi blev den främste talesmannen för ”san zi yi bao”, en politik som gick ut på att privatjordbruket borde uppmuntras och kommunföretagen själva skulle bestämma produktion och profiter. Under den rådande bristsituationen uppstod svarta börsmarknader. Det ”fria” rispriset kunde ligga tre gånger högre än det statliga fasta priset. Eftersom de välsituerade hade pengar att betala med, tenderade varor att försvinna från den öppna marknaden, dit de fattiga var hänvisade, till den svarta marknaden, där de rika kunde köpa. Detta uppmuntrade också spekulativ produktion och handel bland producenterna. En kapitalistisk storbondeklass började åter växa fram. Privatproduktionen tog på sina ställen överhanden över den socialistiska. I Yunnan var den privata skörden 1962 större än den kollektiva, likaså i Kweichow och Szechuan 1964. Enligt Liu Shao-chis politik skulle profiten sättas i högsätet även på de statliga jordbruken.

Inom industrin tilläts små och medelstora företag att köpa råvaror direkt på marknaden i stället för genom de statliga försäljningsorganisationerna. För att uppmuntra produktionen lades tonvikten på materiella drivfjädrar, bonus och belöningar, vilket naturligtvis ledde till ökade inkomstskillnader mellan både företag, arbetare och teknisk personal. Makten inom företagen försköts mer och mer från fackföreningen och den lokala partikommittén till företagsledarna, tjänstemännen och teknikerna.⁴⁰ De två australiensiska ekonomerna McFarlane och Wheelwright återger ett par belysande uttalanden från arbetare, som de intervjuade. En hamnarbetare i Shanghai sade:

Företagsledarna gjorde hamnen till ett oberoende kungadöme, som bara gick in för att göra maximal profit. Vi lastade t.ex. ris åt ett företag. Om en risbal gick sönder, fick de anställda vid företaget, som vi lastade åt, laga den. Om de lånade nålar av oss, fick de per timme betala två gånger så mycket som nålen kostade. Var det att "tjäna folket"? Eller när handelsföretag lagrade varor här. Om de inte fraktade bort varorna i tid, hyrde vi ut magasinen till andra företag, sedan vi lastat ur de ursprungliga varorna och ställt dem i det fria, där de skadades av väder och vind. Före kulturrevolutionen fick basarna här löner som låg en–två gånger över arbetarnas. Efter kulturrevolutionen har vi skurit ned dem.

Eller vid en textilfabrik i Peking:

⁴⁰ E. L. Wheelwright, Bruce McFarlane. *The Chinese Road to socialism. Economics of the cultural revolution* (London 1970), s. 62ff

Under åren 1961-1964 var en del arbetare inte tillräckligt noggranna med de politiska studierna och de gav den borgerliga linjen för stort utrymme. Följden blev, att besluten endast fattades av den tekniska ledningen och på ett byråkratiskt sätt och att tonvikten lades på materiella drivfjädrar i arbetet och särskilt för uppfinningar. Själviskhet uppmuntrades: överallt delades ut till sådana som faktiskt inte behövde dem.⁴¹

Det råder inget tvivel om att Kina skulle ha utvecklats i samma riktning som Sovjetunionen, Jugoslavien och de övriga socialkapitalistiska staterna, om inte folkets massa reagerat mot systemet och därför mobiliseras till kamp mot det. Svaret på Liu Shao-chis linje var den av Mao 1966 inledda kulturrevolutionen, som för att tala med Mao själv var en revolution under proletariats diktatur, dvs. en revolution som inträffade innan arbetarna förlorat den avgörande makten och som syftade till att återställa den makt som förlorats. Kulturrevolutionen ställde återigen politiken, arbetarna och behoven i stället för ekonomin, företagsledarna och profiten i förgrunden. Dess innebörd på det ekonomiska området kan inte sammanfattas bättre än vad Mao själv gjorde redan i mars 1960, när han formulerade den s.k. Anshan-konstitutionen, dvs. principerna för hur det stora stålverket Anshan i Nordkina borde skötas:

Ställ med fasthet politiken i förgrunden. Stärk partiets ledning. Utlös kraftfulla massrörelser. Genomför systemet med att ledningen skall delta i det produktiva arbetet och arbetarna i ledningen, att oförnuftiga och gammalmodiga regler och förordningar skall ändras och att arbetare, ledning och tekniker skall samarbeta intimt. Full fart framåt med de tekniska uppfinningarna och den tekniska revolutionen.⁴²

Med denna politik som ledstjärna har produktionen i Kina utvecklats mycket snabbt. Arbetarna och bönderna är själva med och skapar sin framtid. Det är de själva som bestämmer. Eftersom kraften och kunskaperna finns hos dem, blir det också resultat.⁴³ En av västvärldens mest erfarna bedömare av Kinas ekonomiska förhållanden har kommit fram till, att det inträtt en betydande produktionsökning efter kulturrevolutionen, trots att man naturligtvis ännu inte riktigt hunnit finna de definitiva formerna efter kulturrevolutionens omvälvningar. Sannolikt bör vi därför kunna vänta ännu bättre resultat under de kommande åren.⁴⁴

Produktion av viktigare varor i Kina 1965 och 1970 (Miljoner ton)

	1965	1970
Spannmål	185,0	200,0
Socket	1,3	1,7
Vegetabilisk olja	1,8	2,4
Bomull	1,6	2,0
Stenkol	230,0	255,0
Råolja	9,0	12,5
Järnmalm	33,0	45,0
Stål	11,0	15,0
Cement	10,5	13,5
Gödningsämnen	4,5	6,5
Papper	1,8	2,5

Källa: W. Klatt, A Review of China's Economy in 1970, *The China Quarterly* No 43, July—September 1970, s. 118.

Under samma tid antas Kinas befolkning ha ökat med 65 miljoner, dvs. med 13 miljoner per år!

⁴¹ A. a., s. 69 ff.

⁴² Anförd i *Peking Review* 17/4 1970.

⁴³ ”Kämparna med de största praktiska erfarenheterna är de visaste och dugligaste. De som står längst ned är intelligentast. Eliten är okunnigast” (Mao, november 1968).

⁴⁴ Ett par siffror som nämnts för år 1971 är: 240 miljoner ton spannmål och 18 miljoner ton stål. Jfr. följande tabell!

Trots detta beräknas den sammanlagda livsmedelskonsumtionen i genomsnitt ha ökat från 2 100 kalorier 1965 till 2 150 kalorier 1970 (samma källa som tabellen). Masslinjen har sålunda i eminent mening visat sig ”lönsam”! Men vad annat kan vi vänta oss av ett folk, som leds av en man som på följande sätt formulerat sitt valspråk:

Min önskan är att förena mig med alla kamraterna i partiet för att lära av massorna, att fortsätta att vara en skolpojke.⁴⁵

⁴⁵ *Mao Papers* s. 115.